

KLASSIEKER

HUIB ERNSTE - Over de relatie tussen mens en de ruimte

In 1963 publiceerde Otto Friedrich Bollnow zijn meest bekende boek over de relatie tussen mens en ruimte: *Mensch und Raum*. Dat boek heeft zich tot een standaardwerk ontwikkeld en de Duitse versie is intussen al 10 keer herdrukt. In 2011 is het voor het eerst in het Engels vertaald, *Human Space*, en heeft sindsdien in het Engelse taalgebied ook al veel opzien gebaard. In het bijzonder bij antropologen, pedagogen en bij architecten hoort het tot de verplichte literatuur. Er bestaat ook een actieve 'Otto Friedrich Bollnow genootschap'. Vreemd genoeg is hij binnen de Nederlandstalige geografie grotendeels een onbekende gebleven. De nog redelijk recente Engelse vertaling biedt echter nieuwe kansen.

Otto Friedrich Bollnow werd in 1906 in Stettin als zoon van een leraar en school-rector geboren en is in 1991 in Tübingen gestorven. Hij studeerde eerst wis- en natuurkunde bij o.a. Niels Bohr. Hij promoveerde (1925) in de natuurkunde en habilliteerde (1931) in de filosofie. Naast Misch behoorde ook Martin Heidegger tot zijn leermeesters. Hij hield zich vooral met filosofie en pedagogiek bezig, op welk gebied hij vanaf 1938 ook hoogleraar aan verschillende universiteiten was. In 1975 ging hij met emeritaat, waarna hij echter nog verschillende prijzen voor zijn wetenschappelijk werk mocht ontvangen.

De mens heeft als zodanig geen vaste plek, maar is principieel 'heimatlos' en 'rootless'

Zijn boek over de relatie tussen mens en ruimte is een onderdeel van zijn langjarige project om een hermeneutische filosofie te ontwerpen, die aan de ene kant de subjectief beleefde betekenis van ruimte centraal stelt maar tot op zekere hoogte ook het realisme omarmt en dus de concrete actuele empirische inzichten probeert mee te nemen, die los lijken te staan van onze subjectieve belevingen. In de hedendaagse geografie zijn dergelijke denkwijzen terug. Aan de ene kant gaat men er daarbij vanuit dat ruimte als zodanig geen betekenis heeft, maar juist door allerlei ruimtelijke praktijken en relaties met andere dingen een betekenis krijgt die we allemaal op onze eigen subjectieve manier ervaren, beleven, en leven. Je zou kunnen zeggen dat dat de 'softe' kant van ons ruimte begrip is. Aan de andere kant heeft ruimte en hebben onze ruimtelijke praktijken ook een (harde) materiele kant die bijna voor zichzelf lijkt te spreken. Ruimte heeft dus geen van te voren vastliggende essentiële betekenis maar is een product van onze beleefde en materiele praktijken. Bollnow probeert zowel de beleefde als ook de materiele kant van deze opvatting over ruimte in zijn denken mee te nemen. Hierin bestaat er ook een zekere verwantschap met andere tijdgenoten van hem zoals Helmuth Plessner, waarover ik in mijn oratie destijds aan de Radboud universiteit al het één en ander uit de doeken heb gedaan, en die reeds een aantal van de

tegenwoordig populaire relationele ontologische uitgangspunten, en sociaal constructivistische en anti-essentialistische inzichten voorwegnamen. Bollnow probeerde goed na te denken over wat ruimte dan precies betekent. In tegenstelling tot Martin Heidegger's *Zijn en Tijd* probeerde hij de mens niet vanuit de eindigheid der tijd, maar juist vanuit de dimensie van de ruimte te denken. Juist daarom is zijn werk ook voor tegenwoordige ruimtelijke wetenschappers en stedelijke ontwerpers een bron van inspiratie. De tegenwoordige filosofische 'celebrity', Peter Sloterdijk, probeert met zijn *Sferen* project, iets soort-gelijks. Ruimte is dus echt 'hot' voor de tegenwoordige grote denkers. En geografie kan zich dus verheugen op grote intellectuele belangstelling en Bollnow was dus met zijn 'spatial turn' de tijd al ver vooruit.

Bollnow bouwt zijn begrip van de relatie tussen mens en ruimte op aan de hand van het 'vestigen' en 'wonen' van mensen, wat ook verklaart waarom zijn werk ook voor architecten van wezenlijk belang is. Bollnow neemt als fenomenoloog, in navolging van onder andere Maurice Merleau-Ponty de mens en de menselijke beleving van de omgeving als uitgangspunt. Hij beschrijft de ruimte als iets dat van twee kanten geconstrueerd wordt door zowel de mens als subject als ook door de omgeving zelf. Ruimte is dus niet bij voorbaat gegeven, maar wordt in haar betekenis voortdurend gevormd en tot uitdrukking gebracht (gearticuleerd), en is dus veel meer dan de gebruikelijke drie dimensies van lengte, breedte en hoogte, en omvat ook mensen, menselijke activiteiten, objecten, symbolen, betekenissen en uitdrukkingen, die allemaal op een bepaalde manier aan elkaar gerelateerd zijn. De actuele betekenis van ruimte komt dus voort uit dit netwerk van relaties. 'Vestigen' betekent voor Bollnow dus het binnen treden in een ruimte of beter gezegd in een netwerk van relaties, het is het focuseren op bepaalde en abstraheren van andere elementen en relaties, het creëren of actualiseren van bepaalde voorwaarden, het ruimte maken, en het verankeren. De ruimte wordt daardoor van een lege, oneindige ruimte tot een concrete gevormde en ontworpen en geconstrueerde ruimte. Het geeft de mens in die ruimte ook een specifieke plek en positie, van waaruit de omgeving ervaren wordt en onze ervaring een perspectief en richting krijgt. Omdat menselijke ruimte geen vooraf bepaald gegeven is maar gemaakt moet worden is dit echter een voortdurend voortschrijdend proces. De mens heeft als zodanig geen vaste plek, maar is principieel 'heimatlos' en 'rootless'. In veel traditionele geografische theorieën denken we echter nog steeds in toestanden en niet in processen. In de planologie neigen we ook nog steeds tot het maken van nieuwe ruimtelijke structuren, nieuwe vastigheden, en niet tot het in beweging houden van een continu ruimtelijk veranderingsproces met een nog onbestemde toekomst. Ruimte is geen toestand maar voortdurend in wording. Dat maakt ruimte soms wat onbestemd en ongrijpbaar. In de filosofie waren het de existentialisten die dat soort situaties beangstigend vonden en daarom opriepen tot het maken van duidelijke keuzes, waarmee we ons zelf vaste bodem onder de voeten konden geven, ons zelf konden positioneren, vastleggen en wortelen. In tegenstelling tot deze existentialisten ziet Bollnow dit echter niet als iets negatiefs of bedreigends. Naar zijn opvatting ervaren mensen zich als – om een begrip van Heidegger te gebruiken – 'op deze wereld geworpen' en op die eerste 'thuisbasis' ofwel in zijn eerste 'thuis' ervaart hij een

Een huis met een venster. Aquarel van Poortvliet, R. (1973)
Te hooi en te gras.
van Holkema & Warendorf, Bussum.

voorlopige geborgenheid, zekerheid en vertrouwdheid, dat hem dan juist ook weer in staat stelt het onbekende, onvertrouwde, het 'andere', waar te nemen en te verkennen. Dit is als het ware een huis met een venster, waardoor de geborgenheid een open geborgenheid en juist geen geslotenheid wordt. In de bewoordingen van Peter Sloterdijk, wordt het huis daardoor, 'dat wat het altijd al was, n.l. een ontvangstation van boodschappen uit het buitengewone' (2009). Bollnow illustreert dit aan de hand van een citaat uit een filosofisch gedicht 'Stufen' van Hermann Hesse (1941):

*Wir sollen heiter Raum um Raum durchschreiten,
Blijmoedig moeten we alle stadia doorlopen
An keinem wie an einer Heimat hängen,
en niet blijven hangen als aan een vaderland
Der Weltgeist will nicht fesseln uns und engen,
De wereld wil ons niet kluist'ren en benauen,
Er will uns Stuf' um Stufe heben, weiten.
Maar tree voor tree verheffen en verruimen.
Kaum sind wir heimisch einem Lebenskreise
Nauwelijks thuis in eigen levenskring
Und traulich eingewohnt, so droht Erschlaffen,
genoeglijk ingeburgerd, of er dreigt verslappen.
Nur wer bereit zu Aufbruch ist und Reise,
Alleen wie bereid is te vertrekken en te reizen
Mag lähmender Gewöhnung sich entrafen.
Kan zich de verlamdende sleur ontrukken.*

Dit thuis kan daarbij dus niet, zoals sommige politici in het huidige migratie en vluchtelingen debat b.v. menen, als iets met duidelijke contouren en een duidelijke identiteit opgevat worden. Het is geen vast gebouw en heeft geen vaste grenzen, waaraan zich vluchtelingen zouden kunnen aanpassen, of waarin ze al of niet 'thuis' zouden horen. Koningin Maxima had dus in 2007 misschien toch gelijk, toen ze zei dat de Nederlandse identiteit niet bestaat, en ook was het niet toevallig dat in de nota van 2004 de grenzen van Nederland weggelaten werden. En wat voor de plek van de mens geldt, geldt ook voor de mens zelf. De Mens is voor Bollnow, net zoals voor Helmuth Plessner, een open vraag (een 'homo absconditus'), maar dan wel uitgerust met de mogelijkheid iets van zichzelf te maken. Bollnow loopt daarmee dus al vroeg vooruit op de relationele zichtwijze van de kort geleden veel te

vroeg overleden geografe Doreen Massey en van het nomadische denken van de filosoof Giles Deleuze en psychoanalyticus Felix Guatari, die momentaan in ons vakgebied hoogtij vieren. Deze denkwijzen zijn niet antihumanistisch, zoals sommige eerdere poststructuralistische opvattingen, maar hebben kritiek op het gestolde, en essentialistische mens- en ruimtebeeld van het traditionele humanisme en de traditionele geografie. Tegen deze achtergrond is de relatie tussen mens en ruimte vanuit een niet structuralistisch perspectief weer helemaal terug van weg geweest, zoals ook de recentelijk herhaaldelijk door Ben de Pater in het tijdschrift Geografie gevierde proefschrift van Hans Koppen over het fenomeen van de geografische ervaring, maar ook het populaire boek van mijn Nijmeegse collega, Gert-Jan Hospers over Geografie en gevoel laat zien. Bollnow's klassieker blijft daarbij een bron van inspiratie, die ons inzichten geeft over dingen als de relatie tussen privé en publieke ruimtes, de rol van grenzen en begrenzingen, plaats verbondenheid en heimwee evenals plaatsopenheid en de vele vormen van belevingsruimtes.

Literatuurselectie:

- Bollnow, O. F. (2011) Human Space. Londen: Hyphen Press.
Ernste, H. (2004) Pragmatism of life in post-structuralist times. Environment and Planning A 36, pp 437-450
Hospers, G.J. (2013) Geografie en gevoel. Wat plekken met ons doen. Assen: Van Gorkum.
Koppen, H. (2012) Het fenomeen van de geografische ervaring. Een fenomenologisch onderzoek naar opvattingen van filosofen en geografen over het ervaren van plaats en ruimte. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen
Massey, D. (2005) For Space. Londen: Sage.
Sloterdijk, P. (2005) Sferen. Band I: Bellen – Globes. Meppel: Boom.
Sloterdijk, P. (2009) Sferen. Band II: Schuim. Meppel: Boom.

HUIB ERNSTE (H.ERNSTE@FM.RU.NL) IS HOGLERAAR SOCIALE GEOGRAFIE EN PLANOLOGIE AAN DE RADBOD UNIVERSITEIT NIJMEGEN.